

Dragan Stanojević,¹
Dragana Stokanić²
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Beogradu

Izvorni načuni članak
UDK: 316.472.4(497.11) ; 323.21:347.195.061(497.11)
Received: 21.5. 2014
DOI: 10.2298/SOC1402181S

IZMEĐU SICILIJE I LOMBARDIJE ODNOS POVERENJA, GRAĐANSKIH NORMI I DRUŠTVENE PARTICIPACIJE MEĐU GRAĐANIMA SRBIJE

Between Sicilia and Lombardy: relation between trust, civil norms and social participation among citizens of Serbia

ABSTRACT *The one of the key precondition of social and political participation of citizens is their interpersonal and institutional trust. In order to avoid the increase of individual atomization and/or excessively rise of informal support networks, institutional organizations are crucial. For that reason, it is necessary to exist certain level of trust in institutional arrangements. This paper will be focused on widely used concept of social capital for analysis of interaction between trust, social norms and participation. Concerning participation, in this paper the difference between "generalized" trust in public institutions and "specific", personalized trust in people is explained. This situation of low trust in people and institutions which are interlinked and create general atmosphere of distrust is present in post-socialist societies, such as Serbia. Firstly, the aim of this paper is to show level of participation in different organizations and the trust of citizens of Serbia in political institutions, as well as trust in people in general. Additionally, the acceptance of civil norms will be presented. Secondly, it will be analyzed in what extant formal organizations contribute to the trust creation and the acceptance of social norms as forms of universal values which are necessary for basic social consensus and solidarity. Also, it will be presented the relation between trust in certain institutions and organizations and the acceptance of civil norms. In order to achieve these goals, it will be used quantitative analysis and databases World Values Survey, fifth wave conducted from 2005 to 2007.*

KEY WORDS: *social capital, trust, participation, social norms.*

APSTRAKT *Jedan od bitnih preduslova društvene i političke participacije građana jeste njihovo međusobno i poverenje u institucije i organizacije civilnog društva. Da bi se izbeglo povećanje atomizacije individua i/ili prekomerno jačanje neformalnih mreža podrške, institucionalno organizivanje građana je neophodno, za šta je potreban izvestan stepen poverenja u institucionalne aranžmane. U radu*

1 draganstanojevich@gmail.com

2 Dragana.stokanic@f.bg.ac.rs

će se koristiti često upotrebljavan koncept socijalnog kapitala kako bi se analizirao međuuticaj poverenja, društvenih normi i participacije. Što se tiče poverenja, u radu se pravi razlika između „generalizovanog” poverenja u javne institucije i „specifičnog” poverenja koje podrazumeva personalizovano poverenje u ljude. Ova situacija niskog poverenja u ljude i institucije koji se međusobno preplicu stvarajući generalnu atmosferu nepoverenja je prisutna u društvima post-socijalističke transformacije, kao što je Srbija. Kao prvo, rad ima za cilj da prikaže stepen participacije u različitim organizacija i stepen poverenja građana Srbije u političke institucije, kao i u ljude generalno. Zatim će se predstaviti prihvatanje građanskih normi koje izražavaju zajednički bazični vrednosni sistem. Kao drugo, analiziraće se u kojoj meri formalne organizacije doprinose kreiranju poverenja i prihvatanja društvenih normi kao izraza univerzalističkih vrednosti neophodnih za bazični društveni konsenzus i solidarnost i u kakvoj su vezi poverenje u određene institucije i organizacije i prihvatanje građanskih normi. Kako bi se to postiglo u kvantitativnoj analizi će se koristiti baze podataka Svetskog istraživanja vrednosti (World Values Survey) petog talasa sprovedenog u periodu 2005–2007. godine.

KLJUČNE REČI: socijalni kapital, poverenje, participacija, društvene norme.

Predmet ovog rada je **socijalni kapital u Srbiji** upotrebljen na način kako ga je uobličio Robert Putnam. Pod ovim pojmom Putnam podrazumeva „osobine društvenog života – mreže norme i poverenje, koje omogućavaju učesnicima efikasnije zajedničko delanje za ostvarivanje zajedničkih ciljeva” (Putnam 1995: 664–665). „Patmanovski” pristup je retko primenjivan u domaćoj sociologiji, gde se problem socijalnog kapitala promatrao i istraživao iz „burdijeovske” perspektive (Tomanović, 2006, Nemanjić, Spasić, 2006, Cvetičanin, 2012). Ta činjenica ne iznenađuje, s obzirom da se „burdijeovski” pristup bazira na proučavanju društvenih nejednakosti, a ne na društvenoj koheziji. Naš cilj je da u istom kontekstu produžene post-socijalističke transformacije upotrebimo „patmanovski” teorijski okvir kojim ćemo proveriti međudejstvo dimenzija socijalnog kapitala – poverenja, građanskih normi i društvene participacije. Duboka ekonomska kriza, nepostojanje saglasnosti o osnovnim političkim pitanjima, vrednosno-normativna disonanca (Lazić, Cvejić, 2004), institucionalni vakuum su doveli do situacije da se veliki deo ekonomskih i političkih aktivnosti premesti u neformalnu sferu koja je bujala. To je rezultiralo povećanjem sive ekonomije, korupcije i nepotizma. Stoga se socijalni kapital pojedinaca, domaćinstava i organizacija sve više bazirao na izgradnji neformalnog socijalnog kapitala i ulaganju u lične veze, a istovremeno je došlo do stvaranja (i održavanja postojećih) zamagljenih, netransparentnih struktura, pravila igre i uloga. U situaciji razgradnje formalnih institucija i nepoverenja u iste, povlačenje iz ovih oblika organizovanja (odnosno nizak stepen participacije) se može sagledati kao deo racionalnih strategija pojedinaca. U situaciji gde formalni kanali ne funkcionišu na očekivan način i nisu prohodni, traže se alternativni kanali korišćenjem poznanstava i ličnih usluga, što je dodatno/povratno uticalo na smanjenje poverenja u institucije, ali i poverenje u ljude generalno i neprihvatanje građanskih normi.

Za Putnama (1993: 173) društvene mreže su značajne forme društvenosti koje mogu imati oblik različitih vrsta dobrovoljnih udruženja, asocijacija i organizacija

u kojima pojedinci učestvuju, poput „mreža građanskog angažovanja, kao što su udruženja u okviru lokalnih zajednica, horovi, zadruge (kooperative), sportski klubovi i dr.” Ovakve mreže predstavljaju najznačajniji oblik socijalnog kapitala i od stepena njihove gustine i razgranatosti zavisi i stepen međusobne saradnje u zajedničkom/opštem interesu. Putman je svoju teoriju proverio unutar zemlje koja baštini i tradiciju „republikanskih vrlina” i horizontalnog udruživanja građana i partikularizma, tradicionalnog autoritarizma i vertikalnih struktura – Italije. Utvrdio je da postoje značajne razlike u poverenju (u ljude i institucije), prihvatanju građanskih (univerzalističkih) normi i stepenu horizontalnog udruživanja na severu i jugu Italije. Prihvatajući i značaj društvene strukture i kulture Putnam daje objašnjenje višestruke međuzavisnosti između poverenja, normi i participacije. Po njemu „začarani krug se stvara na visokom nivou kooperacije, poverenja, recipročnosti, građanskog angažmana i kolektivnog dobra” ali i isto tako i usled visokog nivoa društvenog „nesklada, nepoverenja, eksploatacije, izolacije, nereda i stagnacije” (Putnam, 1993: 177). Sever Italije je razvio institucije građanskog društva koje potpomažu udruživanje, deljenje zajedničkih normi i poverenje, dok su na jugu zemlje partikularni interesi i vertikalno organizovanje (hijerarhija) doveli do niskog stepena poverenja, participacije i partikularnih vrednosti. Oba oblika ravnoteže između elemenata predstavljaju racionalnu strategiju učesnika u datim okolnostima. Putnam na istom mestu predviđa da će post-socijalistička društva usled niskog stepena građanskih praksi i normi patiti od istih problema kao i južni delovi Italije.

Stoga, iz napred navedenog proizilazi da se participacija u određenim organizacijama i poverenje međusobno dopunjuju i zavise od društvenih pravila koja se poštuju (koja definišu i sprovode institucije države ili na osnovu običaja i neformalnih institucija): poverenje nastaje kao rezultat bogatog društvenog života i tako dalje olakšava spontano uključivanje pojedinaca u različite asocijacije (Sztompka: 1999, 15); kako Putnam navodi: „što smo više povezani sa drugim ljudima, više im verujemo i obrnuto” (Putnam 1995: 665). Razlog za to, po njemu, leži u tome što participacija u različitim vrstama građanskih udruženja i organizacijama dovodi do pretvaranja partikularizovanog (ličnog) poverenja u generalizovano društveno poverenje, tako da pojedinci veruju više drugim akterima sa kojima ulaze u interakcije, ali i imaju viši stepen poverenja u institucije i na taj način utiču na demokratizaciju društva. Različite vrste udruženja (formalnih i neformalnih grupa) izazivaju kod pojedinaca „navike kooperacije, solidarnosti i opšteg, javnog duha i građanski orijentisano ponašanje” (Putnam 1993: 89–90). Razlog za to su dugoročni odnosi u čijoj osnovi stoji dogovor i zajednički interes.³

Pojam **poverenja** dobija sve veći značaj u savremenim društvenim teorijama što je povezano sa „kulturološkim preokretom u društvenoj teoriji” i uvođenjem „mekih” varijabli u objašnjenje društvene stvarnosti (Sztompka: 1999, 11). Sztompka navodi da je razlog za taj teorijski zaokret što „se pomeramo od društva u kojem dominira vera ka društvu koje pokreće ljudska aktivnost” (Sztompka 1999: 11). Dakle, možemo reći da je jedan od razloga za povećano naučno interesovanje

3 Ovo shvatanje je blisko stanovištu Jamesa Colemana (1990) koji smatra da socijalni kapital nastaje kao „nus-proizvod” drugih aktivnosti. U ovim interakcijama, kao što ćemo videti poverenje igra značajnu ulogu.

za pitanje poverenja sam karakter kasnog modernog društva ili „društva rizika” (Beck, 1992). U literaturi, poverenje se često povezuje sa pojmovima nesigurnosti i slobode. Poverenje je neophodna komponenta u društvenim odnosima koji se odvijaju u nesigurnom i nepredvidljivom okruženju. Piotr Sztompka (1999: 22) ističe da „u suočavanju sa drugim ljudima, mi često ostajemo u situaciji nesigurnosti, zbunjenosti i iznenađenja”. Stoga ovaj autor definiše poverenje kao „ulog na buduće moguće akcije drugih” (Sztompka 1999: 20). Ova odluka ili verovanje, uvek sa sobom nosi određen nivo nepredvidljivosti i rizika (Rothstein, 2004: 18). Zato se može reći da poverenje počinje „tamo gde predviđanje prestaje” (Frankel, prema: Möllering, 2006: 410). Društveni akteri mogu da biraju između različitih mogućnosti te je njihovo ponašanje teško predvideti zbog čega se akteri oslanjaju na međusobno poverenje. Druga definicija po kojoj je poverenje „verovatnoća da će jedna strana pripisati drugoj strani kooperativno ponašanje” (Hwang i Burgers: 1997, 67) takođe iznosi anticipaciju određenog rizika koji proističe iz nemogućnosti tačnog predviđanja ponašanja drugih. S obzirom da savremeno društvo karakteriše sve veći izbor opcija koji vodi smanjenom stepenu predvidljivosti budućih situacija i (re)akcija, pojedinci su prinuđeni da gaje poverenje jedni u druge (Sztompka, 1999). Stoga, pitanje je kako se, u jednom specifičnom institucionalnom i normativnom kontekstu odnosi poverenja uspostavljaju i održavaju. Izvori poverenja i mehanizmi koji stvaraju poverenje mogu biti različiti, a Zucker (1986, prema Möllering, 2006: 361) ističe da postoje tri osnovna načina za stvaranje i reprodukciju poverenja: 1. poverenje bazirano na interakciji (*process-based trust*) proističe iz zajedničkog ličnog iskustva ili na osnovu reputacije koju određeni akter ima. Ova vrsta poverenja je organičena na određenu interakciju i ne može se generalizovati; 2. poverenje bazirano na zajedničkim osobinama (*characteristics-based trust*) podrazumeva vrstu poverenja koja je utemeljena na nekim zajedničkim karakteristikama aktera koje oni percipiraju kao značajne u tolikoj meri da pružaju sigurnost i veru da će se druga osoba kooperativno ponašati na osnovu deljenja zajedničkih značenja, iskustava, identiteta, normi, vrednosti. Te karakteristike mogu biti osnova različitih identiteta: etničkog, rodnog, regionalnog, i dr. i 3. poverenje bazirano na institucijama (*institutional-based trust*) nastaje delovanjem formalnih struktura. Institucije predstavljaju garant zajedničkih pravila igre i samim tim predvidljivosti društvenog života.

Opisivanje načina na koje poverenje može biti stvoreno nas dovodi do razlikovanja dve vrste poverenja koje se često pominje u literaturi (Möllering, 2001: 413, Knack i Keefer, 1997: 1258): „generalizovanog” poverenja u javne institucije i „specifičnog” poverenja koje podrazumeva personalizovano poverenje u ljude sa kojima se pojedinci susreću i ulaze u interakcije. Međuodnos ove dve vrste poverenja je izrazito značajan; oblici poverenja se mogu dopunjavati ali se mogu i međusobno ograničavati. Normativni okvir i delanje pojedinaca nisu nužno usaglašeni. Iako se smatra da institucije predstavljaju preskrpcije, recepte za akcije koje su društveno prihvatljive i odobrene, za koje društvo smatra da daju efikasne i prihvatljive rezultate, smanjuju transakcijske troškove, u praksi ne mora da bude tako. Insititucionalni normativni okviri ne moraju da budu najfunkcionalniji odgovor na društvene (i individualne) potrebe. Zato pojedinci pronalaze druge mehanizme, kojima dolaze do svojih ciljeva, koji su u suprotnosti sa formalnim institucionalnim normama i društvenim očekivanjima. Stoga, po neoinstitucionalnom pristupu,

strane u interakciji imaju aktivnu ulogu tako što „preispituju, menjanju i zaobilaze pravila koje postavljaju institucije, mada ne svi i ne u isto vreme” (Möllering, 2006: 363). Situacija niskog poverenja u ljude i institucije (koji se međusobno uslovljavaju stvarajući generalnu atmosferu nepoverenja) je prisutna u manjoj ili većoj meri u svim post-socijalističkim društvima.

Poverenje u kontekstu post-socijalističke transformacije

Post-socijalistička transformacija predstavlja posebno plodno područje za istraživanje međuodnosa političke, kulturne i ekonomske sfere u procesu izgradnje tržišnih i demokratskih institucija na ekonomskoj periferiji Evrope.⁴ Post-socijalistička društva se susreću sa problemom ponovnog uspostavljanja privrednog, institucionalnog i vrednosnog sistema na drugačijim temeljima i principima. Pored sloma socijalističkog sistema ekonomske reprodukcije i poraza političke strukture, ova društva su se susrela sa promenom normativno-vrednosnog okvira.⁵ U takvoj situaciji institucionalnog vakuuma, država često ne može da garantuje stabilnost, jer su državne institucije preslabe da sprovede regulativne mere i sankcionišu oportunističko ponašanje. Drugim rečima, slabe formalne institucije dovode do smanjenja poverenja među pojedincima i društvene solidarnosti i stvaraju kontekst nepoverenja, nesigurnosti i nestabilnosti.

Aleksandar Štulhofer (2000, 2003) opisuje period post-socijalističke transformacije (u Hrvatskoj) koristeći pojmove socio-kulturnog kapitala i tranzicijske anomije. Po ovom autoru pojam socio-kulturnog kapitala se označava kao „sustav kolektivnih očekivanja koji utječe na (...) individualno ponašanje to jest interpersonalna stvarnost povjerenja, reciprociteta i ograničene solidarnosti, odnosno njihovog deficita” (Štulhofer, 2000: 58). Sociokulturni kapital uključuje tri dimenzije: norme i vrednosti, društvene mreže i poverenje. On se sastoji iz normi i vrednosti koje su zastupljene u jednoj zajednici, a koje se prenose socijalizacijom. Pojedinci su svesni da odstupanje od zvaničnih normi i vrednosti trpi sankcije, što utiče na njihovo ponašanje i mišljenje. Društva koja prolaze kroz post-socijalističku transformaciju karakteriše mehanizam *tranzicijske anomije*. On predstavlja mrvljenje (ne)formalnih institucija poverenja i reciprociteta (Štulhofer, prema Cvejić, 2006:126). U društvima koja prolaze kroz post-socijalističku transformaciju razoreni su raniji oblici solidarnosti i kooperativnosti, dok nove institucije formalne i neformalne kontrole još uvek nisu izgrađene. U takvom međuperiodu, ponašanja pojedinaca nisu kontrolisana društvenim pravilima, sankcije su arbitrarne i nepredvidljive. Dodatno slab uticaj civilnog društva otežava uspostavljanje institucija. „Nedostatak elementarne kooperativnosti i povjerenja iskazuje se u korumpiranosti državnih službenika, ogromnom udjelu „sive ekonomije”, kroničnom deficitu državne zaštite od organiziranog kriminala, klijentelizmu i sl.” (Štulhofer, 2000: 86).

4 Po rečima Richarda Swedberga (1997:171) post-socijalistička društva su „žive laboratorije” za proučavanje tema iz ekonomske sociologije.

5 Proučavanje vrednosnih orijentacija pokazuje da vlada nekonzistentnost među građanima Srbije. Tradicionalističke i autoritarne vrednosti beleže svoj pad, dok nacionalizam predstavlja još uvek zastupljenu orijentaciju (Lazić, Cvejić, 2004). Pokazuje se da liberalne vrednosti nisu još uvek prihvaćene, te da su egalitarizam i paternalizam preferirane orijentacije.

Proces post-socijalističke transformacije je praćen nizom poteškoća i kontradiktornosti. Post-socijalistička društva predstavljaju „kompleksnu mešavinu kontinuiteta i promene” (Rose– Ackerman, 2004:2). Nasleđa i relikti ranijeg sistema su kapital sa kojim su društva krenula na put ka izgradnji novog ekonomskog i političkog sistema. Društvena transformacija je protivrečan proces, a stepen saglasnosti (pored ostalih faktora) oko uspostavljanja novih normativnih obrazaca utiče na mogućnost konstituisanja novog društvenog i ekonomskog sistema. Konsenzus oko zajedničkih vrednosti dovodi do lakšeg određivanja prioriteta ciljeva i troškova koje društvo i pojedinci treba da plate. Ukoliko ne postoji jasna vrednosna opredeljenost, može doći do lutanja na putu transformacije, pri čemu se gubi previše vremena i ostalih resursa.

Napred navedene analize ukazuju da postoji određena veza između poverenja, građanske participacije i građanskih normi ali da ove veze nisu jednoznačne i stabilne u svim društvenim kontekstima, već je u svakom društvu njihova dinamika u funkciji kako njihovih specifičnosti tako i drugih društvenih i kulturnih faktora.

Cilj ovog rada je da ispita specifičan odnos između ove tri dimenzije u Srbiji. Postavili smo dva istraživačka pitanja: 1. da li organizacije (civilnog društva i političke partije) generišu među članovima viši stepen poverenja u ljude, institucije sistema kao i prihvatanje normi koje izražavaju opšti interes i solidarnost; 2. kakva je veza između tipa i stepena poverenja (u ljude, nosioce vlasti, institucije države i civilni sektor) i nivoa prihvatanja građanskih normi. Imajući u vidu kontekst postkonfliktnog područja i post-socijalističke transformacije koju karakteriše prelazak sa ranijih i stvaranje novih društvenih institucija i da se veliki deo društvene reprodukcije ne odvija kroz formalne kanale (Stanojević, Stokanić, 2014) u radu ćemo proveriti nekoliko hipoteza. Smatramo da pripadnost organizacijama stvara partikularno (ne)poverenje pojedinaca u institucije i druge organizacije u zavisnosti od njihovog strukturnog odnosa (zavisnosti ili razmene) sa datim institucijama i organizacijama. Kada je reč o odnosu participacije i građanskih normi, pretpostavljamo da pripadnost organizacijama civilnog sektora dovodi do većeg pristajanja uz norme građanskog društva usled značajnijeg prisustva logike koja izražava opšte dobro. Takođe, smatramo da pripadnost političkim partijama nema taj kapacitet s obzirom da su partije u Srbiji ustrojene kao organizacije koje služe partikularnim interesima pojedinaca i klika (Stanojević, Stokanić, 2014). Isto tako, pretpostavljamo da u datom kontekstu poverenje u instance vlasti ne nosi sa sobom i viši stepen pristajanja uz građanske (univerzalističke) norme, imajući u vidu nizak institucionalni potencijal i nemogućnost formiranja regulisanja društvenog života. S druge strane pretpostavljamo da poverenje dato organizacijama civilnog sektora može dovesti do većeg prihvatanja građanskih normi.

Metodologija rada i izvori

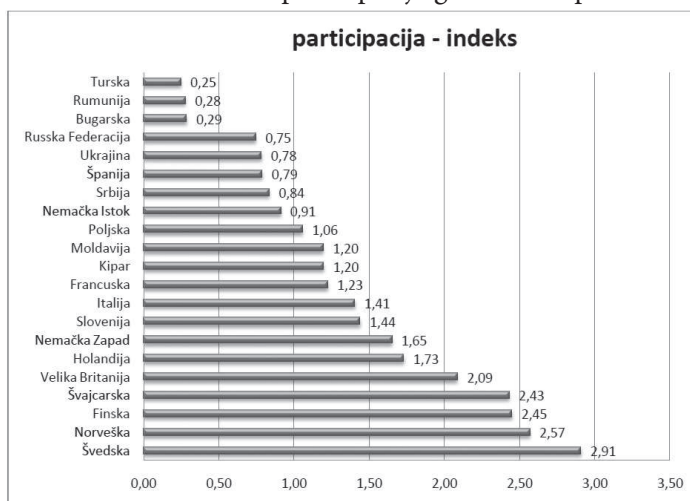
Analize su rađene na osnovu podataka međunarodne baze *Svetskog istraživanja vrednosti (World Values Survey)* petog talasa sprovedenog u periodu 2005–2007. godine. Ovo istraživanje omogućuje da se Srbija stavi u komparativnu (evropsku) perspektivu, na osnovu čega je moguće prepoznati posebnost postkonfliktnog područja koje karakteriše zakasnela postsocijalistička transformacija. U prethodnom delu rada su već teorijski određeni osnovni pojmovi a ovde će

se predstaviti njihova operacionalizacija. Participacija je merena formalnim članstvom u različitim oblicima građanskih udruženja (u instrumentu su bili obuhvaćeni sledeći tipovi organizacija: humanitarne, profesionalne, sportske, religijske, umetničke, ekološke, sindikalne, političke partije) na osnovu čega ja sačinjen indeks participacije. Poverenje je operacionalizovano kao poverenje u ljude i kao poverenje u društvene institucije i organizacije. Prvo je predstavljeno stepenom slaganja ispitanika sa tvrdnjama (na dihotomnoj i desetostepenoj skali): *u kojoj meri se ljudima može verovati i da li misliš da većina ljudi želi da te iskoristi*. Drugo predstavlja izraz slaganja sa tvrdnjama koje izražavaju poverenje prema parlamentu, vladi, političkim partijama, sudstvu, vojsci, policiji, državnoj upravi i NVO (na petostepenoj likertovoj skali). Da bismo prepoznali različite oblike poverenja napravili smo tri kompozitna indeksa: 1. koji izražava poverenje prema nosiocima vlasti i uključuje poverenje u parlament, vladu, političke partije i sudstvo, 2. koji izražava poverenje u institucije države: vojsku, policiju i državnu upravu i 3. koji izražava poverenje u civilni sektor, odnosno nevladine organizacije. Građanske norme smo predstavili indeksom koji je sačinjen od stepena opravdanja četiri ponašanja (na desetostepenoj skali) koja izražavaju stepen prihvatanja opštih vs. partikularnih interesa: 1. *traženje vladinih povlastica*, 2. *odbijanja plaćanja karte u gradskom prevozu*, 3. *neplaćanja poreza* i 4. *da neko prihvati mito*.

Participacija

Participacija u organizacijama sasvim sigurno ukazuje na određene oblike društvenosti koji su deo institucionalnih aranžmana i kulture određenog nacionalnog konteksta (grafikon 1). Izraženo indeksom društvene participacije stanovnici skandinavskih zemalja u svim oblicima prednjače, tako da se ovaj region izdvaja kao region sa veoma visokim socijalnim kapitalom (isto zapažanje je imao i Rothstein, 2004:13). U ovim zemljama je svaki stanovnik u proseku uključen u više od dve organizacije. Na drugom polu se izdvajaju zemlje tzv. mediteranskog kruga i postsocijalističke zemlje kojima pripada i Srbija. U njima postoji niži nivo formalnog udruživanja i građani su u proseku deo do jedne formalne organizacije.

Grafikon 1 Prosečna participacija građana – uporedno

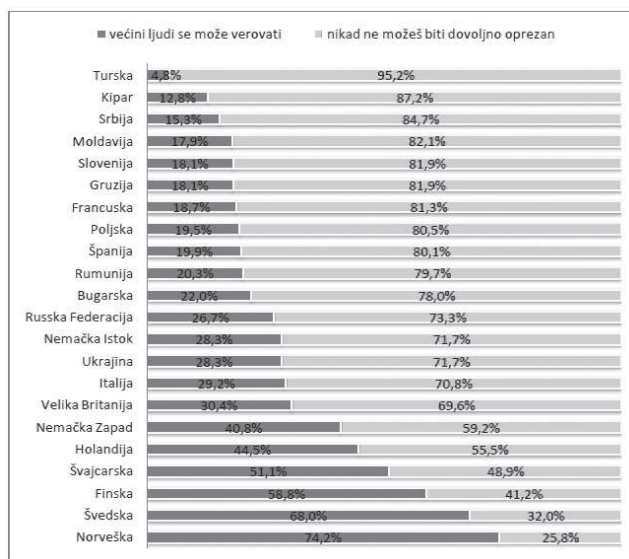
Posmatrano prema tipu organizacije u koje se građani uključuju primećujemo sledeće pravilnosti. Kada je reč o organizacijama čija je osnovna funkcija razonoda (kao što su sportske i umetničke organizacije) Srbija spada u red zemalja sa niskim stepenom aktivnosti. Iako je određena infrastruktura postojala u vreme socijalizma (amaterski sportski klubovi, pozorišta i sl.) tokom post-socijalističke transformacije je ili došlo do njihove profesionalizacije ili su ugašene. S druge strane visok pritisak da se obezbede finansije za svakodnevno funkcionisanje domaćinstva/porodice najčešće dovodi do postavljanja ove sfere nisko na skali prioriteta. Udruživanje i na profesionalnom planu ne igra značajnu ulogu u životu građana u Srbiji, jer je tek svaki dvadeseti građanin deo profesionalne zajednice. Još je izraženiji nedostatak uključenosti u organizacije čiji je cilj društveni aktivizam (ekološke i humanitarne). U ovoj sferi zemlje Balkana formiraju blok sa najnižim stepenom participacije u Evropi. Ovaj oblik udruživanja nije bio razvijen ni tokom socijalizma (jer je su ove aktivnosti delimično bile deo institucija društva), njegov razvoj danas ide veoma sporo i najčešće je indukovano spolja – međunarodnim organizacijama i inicijativama. Ovaj oblik participacije predstavlja i indikator tzv. *nove političnosti* koja se ne odigrava putem tradicionalnih političkih kanala i ukazuje na svojevrсни zaokret u načinu uključivanja u društveni i politički život koji nastaje sa *krizom demokratskih institucija* (Norris, 2007). Međutim, Srbija se izdvaja po svojim osobinama kada je reč o pripadnosti religijskim, sindikalnim organizacijama i političkim partijama. Pripadnost religijskim organizacijama i crkvama je u većoj meri prisutno u zemljama zapada i severa Evrope ali Srbija je među post-socijalističkim zemljama u vrhu po ovoj vrsti participacije. S obzirom na značaj koja je konfesionalna identifikacija igrala u nestajanju Jugoslavije (Vukomanović, 2008) ne čudi da je ovaj oblik udruživanja karakteristika svakog petog stanovnika Srbije. Usled socijalističkog nasleđa sindikalnog organizovanja, još uvek je značajan procenat stanovnika Srbije uključen u aktivnosti ovih organizacija (tačnije svaka šesta osoba). Ukoliko se isključe nordijske zemlje sa veoma visokim nivoom sindikalnog udruživanja, Srbija spada u red zemalja sa srednjim nivoom sindikalne participacije. Pripadnost političkim partijama je oblik organizovanja koji posebno izdvaja Srbiju i pozicionira je među zemlje sa najvišim stepenom uključenosti u politički život preko političkih stranaka. Stranačka participacija u Srbiji je najizraženija u poređenju sa dugim post-socijalističkim zemaljama. Čak 12.2% populacije pripada nekoj od političkih stranaka. Ono što karakteriše Srbiju jeste veoma visoka razlika između aktivnog i neaktivnog članstva, što otvara pitanje zbog čega ljudi ulaze u političke partije. Odnos aktivnog i neaktivnog članstva je 3,5:1 (odnosno 9.5% neaktivnih i 2,7% aktivnih) što čini najveću diskrepanciju u Evropi.⁶

Poverenje

Značajan indikator stvarne ili potencijalne saradnje između ljudi jeste nivo poverenja koji postoji između njih.

6 Uz Rusku federaciju i Poljsku koji inače imaju dvostruko niži procenat stranački uključenih stanovnika

Grafik 2 Poverenje u ljude

Grafik 3 Nepoverenje u ljude

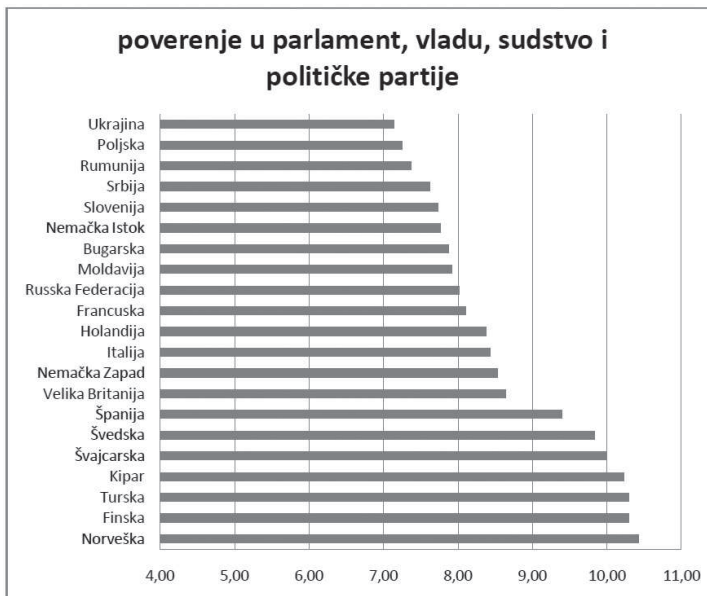
U ovom slučaju je predstavljeno stavovima o generalnom poverenju i očekivanju od drugih ljudi. Kad je reč o generalnom poverenju u ljude Srbija se nalazi u grupi zemalja sa najnižim stepenom međusobnog poverenja – postoji veoma visok stepen opreza u međuljudskim odnosima. Na pitanje da li smatraju da ljudi žele da ih iskoriste stanovnici Srbije su na poslednjem mestu u Evropi. U uslovima slabe institucionalne podrške u svakodnevnom funkcionisanju, neformalne veze i socijalni kapital su veoma značajan resurs. On podrazmeva

visok stepen očekivanja od drugih iz svog okruženja i visok stepen trošenja energije, novca, vremena za dobrobiti drugih. Kao takav on dovodi i do međusobnih opterećenja, konfliktata i formiranja odnosa koji su u velikoj meri instrumentalno određeni. U uslovima oskudnih resursa oni mogu biti osnov šireg nepoverenja. Ovakva društvena klima ne pogoduje formalnom udruživanju s obzirom da veoma visok stepen generalnog nepoverenja u ljude često ometa formulisanje i sprovođenje zajedničkih ciljeva.

Institucije mogu biti osnova i objekt poverenja. U svojoj osnovi, značaj institucija u jednom društvu određuje i prirodu socijalnog kapitala, odnosno njegov njegov formalni ili neformalni karakter. Ukoliko je značaj (državnih) institucija veliki (a pravila funkcionišu bezlično i bez izuzetaka) poverenje u takav sistem je najčešće visoko.

Kao i sa poverenjem u ljude, u Srbiji je gotovo identična situacija i kada se radi o poverenju u institucije države – parlament, sudstvo, vladu i njihove organe: policiju, sudstvo i državnu administraciju. Srbija je u grupi zemalja u kojima postoji najniže poverenje u nosioce vlasti, u koje građani sumnjaju da su nepristrasni u svom radu i da im je primarni cilj rad u opštu korist. Posmatrano prema poverenju u pojedinačne instance vlasti, najmanje poverenja građani imaju u političke partije (prosečni skor je 1.77) zatim u parlament (1.9), vladu (2.01) i sudstvo (2.05). Slična je situacija i sa državnim službama i organima: najmanje poverenja građani imaju u državnu upravu (1.98), a nešto više u policiju (2.16) i vojsku (2.47). Nisko poverenje postoji i kod rada sindikalnih organizacija (1.9), nešto više kod ekoloških organizacija (2.44) i feminističkog pokreta (2.35) a najviše u crkvu (2.66).

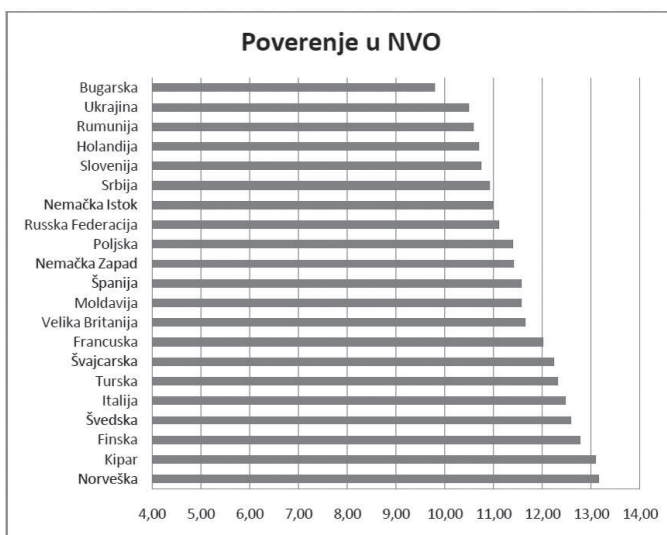
Grafikon 4 Poverenje u instance vlasti

Grafikon 5 Poverenje u institucije države

Grafikon 6 Poverenje u civilni sektor

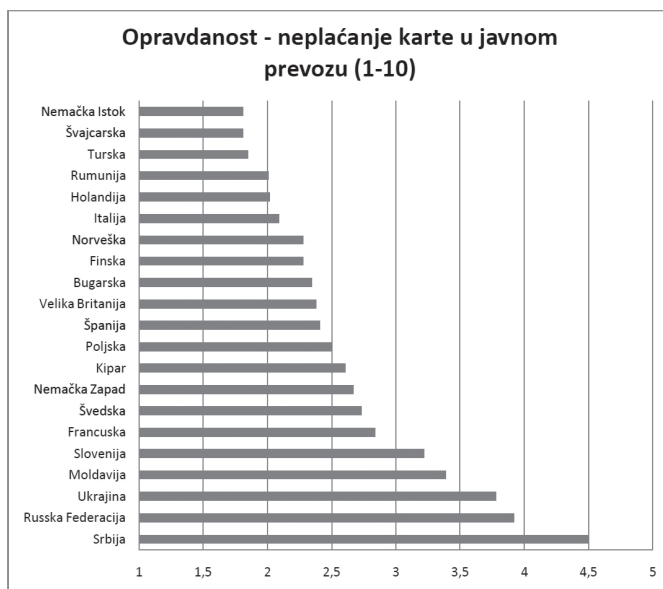
Struktura (ne)poverenja ukazuje na nizak stepen uverenosti da vlast i njeni organi rade u korist opšteg interesa. Nisko poverenje u sindikat ne svedoči samo o generalnom trendu gubitka značaja ove institucije već može ukazivati na percipiranje *oligarhizacije* rukovodstva koje se otuđuje od interesa radnika. Organizacije koje uživaju nešto viši stepen poverenja su sa jedne strane tradicionalne organizacije koje su „čuvari morala i reda” i izraz nacionalne snage – crkva i vojska, a sa druge novi oblici političnosti sa aktuelnim temama iz oblasti

ljudskih prava (feministički i ekološki pokreti). Za obe vrste organizacija može se reći da su u značajnijoj meri od drugih nepropusne za *kadriranje spolja*⁷, tako da je jedna od njihovih osobina viši stepen unutrašnje autonomije.

Norme

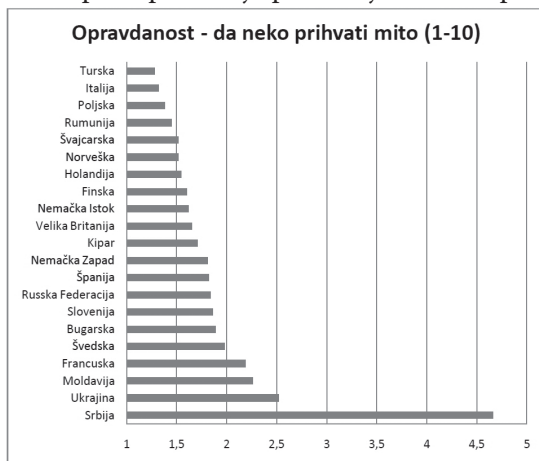
Treći element socijalnog kapitala jesu norme kojima se građani jednog društva vode u svakodnevnim interakcijama. Ukoliko pripadnici jednog društva ne dele zajednički bazični vrednosni sistem, društveni odnosi će biti bremeniti (potencijalnim) konfliktima. U zavisnosti od toga da li prihvataju norme univerzalističkog ili partikularističkog karaktera zavisice i kvalitet društvenosti. Norme kojima se meri pristajanje uz ono što na svakodnevnom i na nivou strukturnih zahteva funkcionisanja društva predstavlja izraz opšteg dobra je u Srbiji na veoma niskom nivou, i kako rezultati uporedne analize pokazuju na daleko najnižem nivou među (istraživanim) evropskim zemljama. Visoko učešće slaganja da je neplaćanje javnog prevoza opravdano upućuje da postoji nisko poverenje u funkcionisanje (gradskih i lokalnih) javnih servisa. Takođe, u proseku građani veoma u visokom procentu smatraju i da je dozvoljeno da se vara i ne plaća porez, kao i da je prihvatljivo zloupotrebljavati javne fondove u lične svrhe.

Grafikon 7 Stepen opravdanja ponašanja neplaćanja karte u javnom prevozu

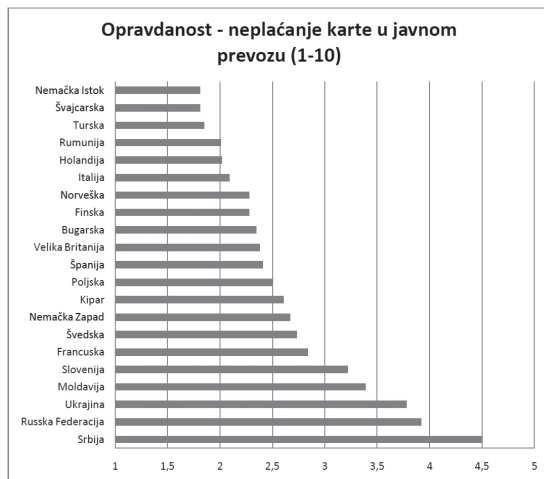

7 Mogućnost da instance vlasti (ili nekih drugih interesnih organizacija ili klika) formalnim ili neformalnim kanalima imenuju ili utiču na imenovanje rukovodećih kadrova organizacija.

Grafikon 8 Stepen opravdanja ponašanja da neko prihvati mito

Grafikon 9 Stepen opravdanja ponašanja traženje vladinih povlastica

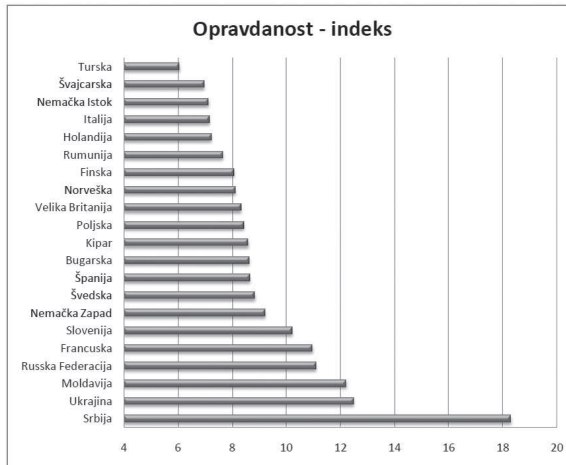

Grafikon 10 Stepen opravdanja ponašanja varanja pri plaćanju poreza

Ovakvi stavovi otvaraju pitanje poverenja u javne finansije države i načina njihove upotrebe i preraspodele. Najveći jaz između Srbije i ostalih zemalja je u normalizaciji zloupotrebe službenog položaja – prihvatanju mita.

Grafikon 11. Građanske norme – indeks

Prema dosadašnjim rezultatima istraživanja socijalnog kapitala, društvena kohezija je veoma teško ostvariva u uslovima veoma niskog poverenja i veoma visoko prisutnog morala koji favorizuje partikularne i lične interese koji pritom idu na štetu opšteg.⁸

Odnos participacije, poverenja i građanskih normi u Srbiji

Sledeći već pomenutu Putmanovu tezu, može se reći da uključivanje u određene formalne organizacije ima kapacitet da poveća stepen prihvatanja društvenih normi i da generiše viši stepen poverenja na individualnom i institucionalnom nivou. Osnovni mehanizam koji stoji u pozadini je činjenica da učestvovanje u različitim grupama dovodi do širenja informacija, dok intenzivniji socijalni kontakti vode većem poverenju i prihvatanju zajedničkih interesa i normi (Herreros, 2004:27).

Dalja analiza je fokusirana na dva segmenta ovog fenomena – pitanja, u kojoj meri formalne organizacije doprinose kreiranju poverenja i prihvatanju društvenih normi kao izraza univerzalističkih vrednosti neophodnih za bazični društveni konsenzus i solidarnost, i u kakvoj su vezi poverenje u određene institucije i organizacije i prihvatanje građanskih normi. Zato je sproveden niz statističkih analiza sa tri cilja. 1. da se ispita nivo poverenja preko tipa pripadnosti formalnim organizacijama, 2. da se utvrdi stepen prihvatanja građanskih normi preko tipa pripadnosti formalnim organizacijama i 3. da se utvrdi odnos između poverenja u određene institucije i organizacije i stepena prihvatanja građanskih normi.

8 Dati rezultati ukazuju na značajne razlike Srbije i ostalih evropskih zemalja. Rezultati koje daje Štulhofer (2003) za Hrvatsku upućuju na sličan obrazac kao i u Srbiji što nam govori da se radi o jedinstvenom post-konfliktnom post-socijalističkom obrascu.

Tabela 1. Participacija i stepen poverenja u vlast, institucije, organizacije civilnog sektora i ljude

Model	poverenje u parlament, vladu, sudstvo i partije	poverenje u vojsku, policiju i državnu upravu	poverenje u crkvu, sindikat, ekološke, feminističke humanitarne organizacije	poverenje u ljude
	Beta	Beta	Beta	Exp(B)
1 (Constant)				6,944
NVO – sport i kultura	-0,01	0,007	0,022	,669**
NVO – ekološke, humanitarne i druge	-0,094*	-0,066*	-0,022	-1,156
Crkvene organizacije	0,078*	0,092*	0,176**	,634*
Sindikat	-0,014	-0,059	-0,032	-1,141
Politička partija	0,167**	0,107**	0,07*	-1,152
R2	0,04	0,024	0,04	

Iz table 1 je moguće izvući nekoliko značajnih zaključaka. Udruženja građana čija je funkcija razonoda i rekreacija nemaju kapacitet da generišu poverenje u institucije i organizacije ali predstavljaju značajan osnov generalnog poverenja u ljude. Pripadnici sportskih i kulturnih inicijativa se razlikuju od ostalih po ovoj dimenziji s obzirom na u velikoj meri neinteresni karakter ovog tipa organizovanja. U okolnostima nekompeticije je moguće razvijati saradnju i međusobno poverenje. Nevladine organizacije koje za cilj imaju političko/društveno delanje u širem smislu predstavljaju generatore nepoverenja prema instancama vlasti i njenim organima. S obzirom da svoju delatnost formiraju oko zajedničkog političkog polja ove organizacije stvaraju kritičku svest u odnosu na funkcionisanje vlasti. Pripadnike religijskih organizacija karakteriše odsustvo kritičkog preispitivanja rada institucija i organizacija. Istovremeno se poverenje poklanja i vlasti i nevladinim organizacijama.⁹ Ove organizacije – usled teoloških načela koja upućuju na solidarnost i zbog neinteresnog karaktera organizovanja – takođe produkuju značajnije poverenje među ljudima. Pripadanje političkim partijama generiše najviše poverenja u instance vlasti, njene organe ali i delimično objašnjava stepen poverenja u nevladine organizacije. Svi modeli očekivano objašnjavaju nizak procenat varijanse usled niskog nivoa participacije.

Tabela 2. Odnos građanskih normi i participacije

Model	Grđanske norme
1	Beta
	NVO – sport i kultura
	NVO – ekološke, humanitarne i druge
	Crkvene organizacije
	Sindikat
	Politička partija
R2	

9 Iako ne svima, i ne u istoj meri.

Kada se posmatra tabela 2, veoma značajan je nalaz da nijedan tip formalne organizacije nema kapacitet da među svojim članstvom poveća stepen prihvatanja građanskih normi. Bez obzira kom tipu organizacije pripadali, njihovi članovi se ne razlikuju od ostatka populacije u pristajanju uz norme koje su osnov solidarnosti i pokazatelj svesti o zajedničkim interesima. Kao izuzetak se pojavljuju pripadnici sindikata koji čak značajno manje prihvataju građanske norme od ostalih. Ovi nalazi otvaraju pitanja o motivaciji pristupanja i angažmana u različitim organizacijama. Jedno od verovatnih objašnjenja su lični instrumentalni ciljevi koji mogu biti razonoda, druženje, razvijanje socijalnog kapitala, mogućnost zaposlenja i dr. Istraživanja pokazuju (Stanojević, Stokanić 2014) da političke partije nemaju kapacitet da svojim programima i idejama motivišu (potencijalno) članstvo sa kojim se uspostavljaju klijentelistički oblici zavisnosti, ali iznenađuje da ni druge organizacije nemaju taj kapacitet (čak ni NVO orijentisane ka društvenim temama od opšteg značaja).

Tabela 3. Odnos građanskih normi i poverenja

Parcijalne korelacije	Građanske norme
Poverenje u vladu, parlament, sudstvo i partije	.074*
Poverenje u vojsku, policiju i državnu upravu	.007
Poverenje u crkvu, sindikat, crkvene, humanitarne i ekološke organizacije	-.112**

Korelacionim modelom (tabela 3) je ispitano na koji način je povezano prihvatanje građanskih normi sa poverenjem koje građani imaju u institucije i organizacije. Najpre, sa povećanjem poverenja u instance vlasti i njihove nosioce, opada prihvatanje građanskih normi. To znači da se sa povećanjem poverenja u vladu, parlament, sudstvo i političke partije kod građana smanjuje nivo prihvatanja normi koji imaju za cilj društvenu solidarnost. Ovaj rezultat otvara pitanje prirode poverenja. Vlastima se poklanja poverenje ukoliko ta vlast omogućuje zadovoljenje nekog partikularnog interesa (koje čak ide na štetu opšteg interesa). Pretpostavljeni uzorčni lanac bi mogao imati sledeću logiku: poverenje se poklanja vlastima za koje se veruje da su zaštitnici partikularnih/ličnih interesa što dalje dovodi do niskog stepena prihvatanja građanskih normi odnosno uverenja da je u redu da se vara na porezu, daje/prima mito, ne poštuje javni servis i sl. Isti nalaz donekle može da objasni i veoma nizak stepen poverenja u instance vlasti, jer ukoliko vlastima veruju oni koji imaju pretežno partikularne interese, onda je to verovatno zbog toga što državne institucije i vlast nisu u stanju da stvori ambijent u kome bi opšti interes bio zaštićen. Dalje, sa povećanjem poverenja u crkvu, sindikat, crkvene, humanitarne i ekološke organizacije raste stepen prihvatanja građanskih normi. Ove organizacije se percipiraju kao simboli nepartikularnih ili bar širih društvenih interesa, tako da poklanjanje poverenje njima povećava prihvatanje društvenih univverzalističkih normi. Interesantno je da iako sama pripadnost ovim organizacijama nema kapacitet da stvori viši stepen prihvatanja građanskih normi, percepcija njihovog značaja (odnosno poverenje u njihovu misiju i rad) od strane građana ima. Ove organizacije predstavljaju simbole univerzalnih vrednosti za druge ali ne i za sopstvene članove.

Zaključak

Patnamovski začarani krug u Srbiji je po svojim osobinama sličniji onom u Palermu nego u Milanu. Deskriptivni podaci pokazuju da u Srbiji postoji veoma nizak stepen (među najnižim u Evropi) poverenja u javnoj i privatnoj sferi, daleko najniži stepen prihvatanja građanskih normi i veoma nizak i specifičan oblik građanske participacije. Poslednji se odlikuje visokim stepenom učešća u tradicionalnim oblicima udruživanja – političke partije, religijske organizacije (crkva) i sindikat i veoma nizak nivo uključenosti u organizacije i akcije *nove politike*. Vraćajući se na postavljene hipoteze možemo da sumiramo osnovne nalaze. Podaci potkrepljuju hipotezu da postoji partikularno (ne)poverenje članova različitih organizacija u institucije i organizacije i da to poverenje u značajnoj meri zavisi od strukturnog odnosa između njih. Pripadnici političkih partija imaju šire poverenje u vlast i njene organe i institucije dok pripadanje NVO dovodi do niskog stepena poverenja u vlast ali istovremeno ne generiše dodatno poverenje u rad NVO. Ovakva slika ukazuje na podeljenosti i nepoverenja koje postoje u civilnom sektoru. Generalno poverenje u ljude je veće kod onih članova organizacija koje se bave kulturom, razonodom i religijom, dok isto ne generišu one organizacije koje cilj imaju društvene i političke teme .

Najznačajniji nalaz analize je da pripadnost bilo kom tipu formalne organizacije ne povećava prihvatanje građanskih normi, što nam daje osnova da zaključimo da organizacije nemaju kapacitete da dovedu do prihvatanja normi koje izražavaju opšti interes kao osnov funkcionisanja građanskog društva. Ukoliko to ne mogu da urade organizacije kojima je to nominalno cilj delatnosti (političke partije i društveno/politički orijentisane organizacije civilnog sektora), otvara se pitanje kako je moguće izgraditi društvenu solidarnost sa drugačijim normativnim okvirima, odnosno koji akter će biti protagonist opšteg interesa. Očekivana slika se upotpunjuje, potvrdom poslednje hipoteze, saznanjem da sa većim stepenom poverenja u instance vlasti idu očekivanja u pravcu ličnih instrumentalnih ciljeva koji idu na štetu opštih i zajedničkih interesa i ciljeva.

Odnos participacije, poverenja i normi u Srbiji je drugačiji u poređenju sa drugim zemljama severa i zapada Evrope (Rothstein, 2004) u kojima se ove tri dimenzije međusobno dopunjuju i osnažuju dovodeći do jačanja socijalnog kapitala. Ova društva odlikuje razvijena mreža dobrovoljnih organizacija, opšte prihvatanje građanskih normi kao izraz postajanja opštih interesa. U takvom kontekstu poverenje u ljude i u snagu institucija je na visokom nivou. Nasuprot tome, realnost srpskog društva predstavlja izraz post-socijalističke transformacije koju karakteriše rekonstrukcija postojećih i izgradnja novih institucija pa samim tim i poverenja u njih.

Ovu situaciju dodatno otežavaju dva faktora: 1. kultura neformalnosti koja nikad nije institucionalizovana i 2. prolongiranost post-socijalističke transformacije u uslovima konflikta koja je dovele do toga da se značajan deo uspostavljene društvene reprodukcije premesti u vaninstitucionalne okvire. Neformalni odnosi u svakodnevnom životu i u odnosima sa institucijama su postali veoma značajni tako da norme koje izražavaju vrednost institucija nisu na ceni. Što se društveni život više pomera ka neformalnoj sferi, društvene norme,

pravila i procedure institucija postaju manje transparentne i predvidljive tako da pojedinci manje veruju u nepristrasnost i bezličnost institucija. Nepoverenje u institucije se „preliva” i na individualne odnose, tako da pojedinci nemaju veru u druge ljude. U ovakvoj situaciji opšteg nepoverenja, motivacija za participaciju opada i stvara krug međusobnog uslovljavanja.

Za kraj treba dodati da je nedostatak ovog uporednog prikaza u tome što rezultati iz drugih društava u regionu jugoistočne Evrope (naročito društava koje su prošle kroz konflikt sa područja bivše Jugoslavije) nisu predstavljeni (jer ove zemlje nisu bile uključene u dati talas istraživanja). Možemo samo pretpostaviti da ova društva koja dele iskustvo post-socijalističke transformacije na Balkanu imaju sličan odnos niskog poverenja, niske participacije u formalnim organizacijama i slabu rasprostranjenost građanskih normi (Štulhofer, 2003).

Literatura

- Beck, Ulrich. 1992. *Risk Society*. London:Sage.
- Beckert, Jens. 2005. „Trust and the Performative Construction of Markets”, MPiFG Discussion Papers.
- Buskens, Vincent. 2002. *Social Networks and Trust*, New York: Kluwer Academic Publishers.
- Coleman, James. 1990. *Foundations of Social Theory*. Cambridge: Harvard University Press.
- Cvejić, Slobodan. 2006. *Korak u mestu, Društvena pokretljivost u Srbiji u procesu post-socijalističke transformacije*. Beograd, ISIFF.
- Cvetičanin, Predrag. 2012. *Social and Cultural Capital in Serbia*. Niš: Centre for Empirical Cultural Studies of South-East Europe.
- DiMaggio, P.J. and Powell, W.W. 1991. Introduction. U: W.W. Powell i P.J. DiMaggio (ur.), *The New Institutionalism in Organizational Analysis*.. Chicago,: University of Chicago Press.
- Gambetta, Diego. 1988. *Trust: Making and Breaking Co-operative Relations*. Oxford: Basil Blackwell.
- Giddens, Anthony. 1994. Risk, Trust, Reflexivity, u Beck, Ulrich, Anthony Giddens i Scott Lash (ur.): *Reflexive Methodology*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, Anthony. 1991. *Consequences of Modernity*, Cambridge: Cambridge Polity Press.
- Giddens, Anthony. 1984. *The Constitution of Society*. Cambridge: Cambridge Polity Press
- Granovetter, Mark. 1985. Economic Action and Social Structure: A Theory of Embeddedness. *American Journal of Sociology*, god. 91: 481–510.
- Herreros, Francisco. 2004. *The Problem of Forming Social Capital: Why Trust?*. New York: Palgrave MacMillan.
- Hwang, Peter i Willem P. Burgers. 1997. Properties of Trust: An Analytical View. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, god. 69, br.1: 67–73.

- Knack, Stephen and Philip Keefer. 1997. Does social capital have an economic payoff? a cross-country investigation. *The Quarterly Journal of Economics*, God. 112, br. 4:1251–1288.
- Lazić, Mladen i Slobodan Cvejić. 2004 Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane post-socijalističke transformacije, u: Milić, A. (ur.): *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: ISI FF.
- Lush, Scott and John Urry. 1994. *Economies of Signs and Space*. Sage: London.
- Misztal, Barbara. 1996. *Trust in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press.
- Möllering, Guido. 2006. Trust, institutions, agency: towards a neoinstitutional theory of trust u: Bachmann, Reinhard i Akbar Zaheer (ur.) *Handbook of Trust Research*. Northampton: Edward Elgar Publishing.
- Möllering, Guido. 2001. The Nature of Trust: From Georg Simmel to a Theory of Expectation, *Interpretation i Suspension*. *Sociology*, god. 35, br. 2: 403–420.
- Nemanjić Miloš, Ivana Spasić (ur.), *Nasleđe Pjera Burdijea: pouke i nadahnuća*. Beograd: IFDT/Zavod za proučavanje kulturnog razvitka,
- Norris, Pippa. 2007. Political Activism: New Challenges, New Opportunities, u *The Oxford Handbook of Comparative Politics*. Eds Carles Boix and Susan Stokes. Oxford: Oxford University Press.
- Pollitt, Michael. 2002. The Economics of Trust, Norms and Networks. *Business Ethics: A European Review*. god. 11, br. 119–128, dostupno na SSRN: <http://ssrn.com/abstract=312077>
- Putnam, Robert. 1995. Tuning in, tuning out: the strange disappearance of social capital in America. *Political Science and Politics*: 664–683.
- Putnam, Robert, Robert Leonardi i Raffaella Y Nanetti. 1993. *Making Democracy Work*, Princeton: Princeton University Press.
- Rose-Ackerman, Susan. 2004, Introduction u: Kornai János i Susan Rose-Ackerman (ur.): *Building a trustworthy state in post-socialist transition*, New York: Palgrave MacMillan.
- Rose-Ackerman, Susan. 2001. Trust, honesty and corruption: reflection on the state-building process. *European Journal of Sociology*, god: 42, br: 03: 526 – 570.
- Rothstein, Bo. 2004. Introduction u: Kornai, János, Bo Rothstein i Susan Rose-Ackerman (ur.): *Creating Social Trust in Post-Socialist Transition*, New York: Palgrave MacMillan.
- Rothstein, Bo. 2004. Social Trust and Honesty in Government: A Causal Mechanisms Approach u: Kornai, János, Bo Rothstein i Susan Rose-Ackerman (ur.): *Creating Social Trust in Post-Socialist Transition* (Political Evolution i Institutional Change), New York: Palgrave MacMillan.
- Stanojevic, Dragan, Dragana Stokanic. 2014. The Importance of Clientelism and Informal Practices for Employment Among Political Party Members After 2000s – An Explorative Enquiry, in Cveticanin, P. Markovjev, D (eds), *A Life for Tomorrow – Social Transformations in South-East Europe*, Institute for Democracy „Societas Civilis” Skopje (Macedonia).

- Swedberg, Richard. 1997. New Economic Sociology: What has been accomplished, What is Ahead. *Acta Sociologica*, br: 40: 161–182.
- Sztompka, Piotr. 1999. *Trust, A Sociological Theory*, Cambridge. Cambridge: University Press.
- Štulhofer, Aleksandar. 2000. *Nevidljiva ruka tranzicije. Ogledi iz ekonomske sociologije*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo i Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta.
- Tomanović, Smiljka. 2006. Primenljivost Burdijeovog koncepta socijalnog kapitala na proučavanje porodica u Srbiji, u Miloš Nemanjić, Ivana Spasić (ur.), *Nasleđe Pjera Burdijea: pouke i nadahnuća*, Beograd: IFDT/Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, str. 111-122.
- Williamson, Oliver. 1993. Calculativeness, Trust and Economic Organization. *Journal of Law and Economics*. br. 36: 453–486.
- Vukomanović, Milan. 2008. *Homo Viator*. Čigoja, Beograd
- Zucker, L.G. 1986. Production of Trust: Institutional Sources of Economic Structure, 1840–1920', u: B.M. Staw i L. L. Cummings (eds), *Research in Organizational Behavior*, Volume 8.